

ОПТИМІЗАЦІЯ РЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ ЩОДО ІСЛАМУ ТА МУСУЛЬМАН: ЗАГАЛЬНІ ПРИНЦИПИ

Аналізуються нові явища у житті мусульман України. Доведено необхідність розробки нової моделі релігійної політики Української держави стосовно ісламу і мусульман. Обґрунтовуються основні принципи і положення цього важливого напрямку діяльності держави.

Ключові слова: *релігія, іслам, мусульмани, релігійна свобода, релігійна політика.*

Анализируются новые явления в жизни мусульман Украины. Доказана необходимость разработки новой модели религиозной политики Украинского государства в отношении ислама и мусульман. Обосновываются основные принципы и положения этого важного направления деятельности государства.

Ключевые слова: *религия, ислам, мусульмане, религиозная свобода, религиозная политика.*

In article the new phenomena in a life of Moslems of Ukraine are analyzed. Necessity of development of new model of a religious politics of the Ukrainian state is proved concerning

---

© КИРЮШКО Микола Іванович – кандидат філософських наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України

an Islam and Moslems. Main principles and positions of this important direction of activity of the state are proved.

Key words: *religion, an Islam, Moslems, religious freedom, a religious politics.*

Протягом останніх десятиріч мусульманське середовище в Україні постійно розвивалося, пройшовши декілька етапів свого становлення. Значною мірою вже відбувся етап інституціалізації мусульманських структур. Мусульманське середовище в Україні вже також визначилося в основному кількісно. Мусульмани стали другою після християн релігійною громадою в Україні, хоча в абсолютному вимірі загальна кількість мусульманського населення країни не перевищує 1,52% від загальної чисельності громадян країни. Проте з'явилися нові реалії, які змушують державних чинників уважніше придивлятися до ісламу як до релігії частини співгромадян. Так, в останні роки в Україні постали проблеми політизації ісламу, виникнення релігійної партії «Хізб ат-Тахрір», поширення в Криму хабашитів і салафітів. З'являються нові духовні управління мусульман, зростає ступінь дисоціації мусульманського середовища, під впливом мас-медіа в суспільстві спорадично виникають настрої ісламофобії.

Стикаючись із згаданими обставинами, державні чинники не завжди вчасно і адекватно реагують на них в інтересах суспільства і державної безпеки. За роки незалежності держава не змогла організувати системний моніторинг і науковий аналіз релігійно-політичних процесів, які відбуваються у мусульманському середовищі. Ці процеси було досліджено переважно вченими-ісламологами, які об'єднуються навколо ВГО «Український центр ісламознавства» і Центру близькохсідних досліджень. Серед останніх публікацій, присвячених вивченню мусульманської спільноти в Україні, необхідно відзначити праці таких вчених, як О. Богомолів, А. Булатов, С. Данилов, Р. Джангужин, М. Кірюшко, Ю. Кочубей, В. І. Лубський, Е. Муратова, І. Семиволос, Т. Хазир-Огли, В. Швед та інші. Однак аналіз цих праць доводить, що в них без висвітлення залишився комплекс питань, пов'язаних з темою взаємовідносин державних інституцій з мусульманською умовою України. Тому метою цієї статті є розгляд особливостей державної політики щодо ісламу і мусульман і формулювання пропозицій щодо її оптимізації.

Протягом останніх років українські мусульмани беруть все більш активну участь у соціально-політичному житті країни. Активізація соціальної діяльності мусульман вимагає формування концептуального підходу до ісламу та мусульман. Однак до нашого часу єдиної концепції щодо ісламу Українська держава не має, державна політика щодо нього досі не сформульована. На часі є розробка науково обґрунтованої моделі відносин між державою і мусульманською спільнотою. Потреба в її розробці пов'язана з комплексом проблем, які з року в рік накопичуються у відносинах між державою і мусульманами України, насамперед на теренах Автономної республіки Крим. Ці проблеми пов'язані насамперед із зростанням конфліктогенного потенціалу всередині самої мусульманської спільноти та в сфері її взаємовідносин з іншими етноконфесійними групами населення країни, з появою і поширенням в АРК радикальних варіантів ісламу, прибічники якого групуються навколо 47 незалежних від ДУМК громад та незареєстрованої (але фактично діючої) ісламської партії «Хізб ут-Тахрір».

У сфері державного управління до нашого часу залишилися незрозумілим, чим є іслам для представників різних державних органів – традиційною для України релігією чи однією з нових релігій, до того ж маловідомих і не зовсім

бажаних. У всякому разі очевидним стало практичне застосування державними службовцями на місцях *двох моделей* ставлення до різних релігій – *коопераційної з християнством (передусім з православ'ям) і сепаративної щодо ісламу*. Таку суперечливість можна пояснити не тільки традиційно настороженим ставленням до ісламу або особистими симпатіями-антипатіями державних чинників, а й відсутністю чіткої державної позиції в цьому питанні. Напрацювання цілісної і послідовної *концепції щодо ісламу* сприятиме стабільності мусульманського середовища та ефективності державно-конфесійних відносин. Нинішня практична політика місцевих органів державної влади щодо мусульман гостро негативно оцінюється ними.

До причин початку радикалізації мусульманського середовища Криму належать: 1) повільне розв'язання економічних і правових проблем облаштування кримських татар, підхід до розв'язання цих проблем з позицій формальної рівності, а не на основі відновлення справедливості, проведення спеціальних заходів з відродження кримськотатарської мови та культури; 2) відсутність ясної політики Української держави щодо ісламу, що призводить до застосування державними службовцями різних моделей державно-церковних відносин стосовно православ'я (партнерська) та ісламу (сегрегаційна), з чого випливає доцільність розробки цілісної концепції релігійної політики держави; 3) фактична бездіяльність органів влади у питаннях, пов'язаних із зростанням популярності ідей радикального ісламізму, відсутність науково обґрунтованих кроків по відношенню до цих проявів, очевидно, сподівання на спецоперації та стримувальний ефект органів правопорядку в разі переходу небезпечних тенденцій у гостру фазу. Останній Курултай кримськотатарського народу підтвердив, що ситуація вимагає негайного втручання й адекватної реакції держави, якщо вона не бажає допустити розвитку некерованого конфлікту на кримській землі.

Серед причин появи радикальних настроїв серед мусульман варто відзначити наступні: падіння життєвого рівня кримських татар після повернення з депортації; неконкурентоспроможність сільських господарств у мусульманських селах; недоступність кредитів для занять дрібним і середнім бізнесом; надмірна різниця у прибутках між громадянами, що різко збагатилися за роки незалежності, і звичайними людьми; масова корупція бюрократії на місцях; високий рівень безробіття, особливо серед молоді; деградація суспільної моралі; поширення серед безробітної молоді ідей політичного ісламу. Цьому ж сприяють окремі спроби часткового відсторонення мусульман з активного суспільного життя: ісламофобські матеріали у ЗМІ; викривлення або приниження ролі мусульманських народів у навчальних програмах з історії у навчальних закладах; прояви тиску на приїжджих одновірців з боку органів правопорядку; відсутність представництва кримських татар у Верховній Раді Криму; тривале зволікання з розв'язанням юридичного статусу Меджісу.

Підштовхує до радикалізації настроїв також нерозв'язувана проблема вакуфних земель, форми принаймні частково повернення яких досі не знайдено. Між тим у XIX ст. мусульманам в Криму належали вакуфні землі: Феодосійський повіт – 1422 десятини; Євпаторійський – 30431 десятина; Сімферопольський – 2161; Ялтинський – 917; Перекопський повіт – 34645 десятин¹. Радикалізації схильності до ісламізму можуть також сприяти перспектива повторного приходу комуністів до влади, триваюча культурна та економічна монополія росіян на півострові, цілком реальне зростання загрози асиміляції кримськотатарської мо-

лоді з боку росіян – великої і культурної нації, схильної до поглинання малих народів.

В ряду цих же факторів стоять конфлікти між різними етнічними і конфесійними елітами Криму. Нині конфлікти тут мають переважно соціально-економічний характер і найчастіше набувають форми міжетнічної напруженості. Набагато менше тут конфліктів міжрелігійних. Вперше реальністю такі конфлікти стали з літа та осені 2000 р., коли вони здобули публіцистичну назву «хрестоповал». Суттю його була публічна маніфестація вже сформованого на той протистояння між проросійськи орієнтованим православ'ям і відкрито декларуючим свою відданість ідеї незалежної Української держави мусульманством. У ході конфлікту між двома громадами суперечності між етнічними елітами були перенесені на сферу міжрелігійних і між культурних відносин.

До радикалізму кримських мусульман підштовхує також використання окремими політичними силами ісламофобії як одного з знарядь політичних технологій. В цьому ряду знаходяться залякування громадськості Криму ісламськими бойовиками, кримінальним елементами під назвою «Ат-Такфір уаль-Хіджра», псевдоможливістю перенесення боснійського варіанту на Крим, вигаданим засиллям чеченців на півострові, загрозою панісламізму.

Соціально-економічні фактори, правові проблеми, негативні психологічні наслідки депортації, етноцентричні установки лідерів Меджлісу, зовнішні впливи і політичні технології можуть відіграти роль каталізатора політизації і радикалізації життя мусульман в Криму. Не можна перебільшувати «ісламської загрози» в Криму, оскільки плани кримських татар на перспективу пов'язані не з побудовою ісламської державності, а з відновленням елементів національно-територіальної або культурної автономії. Однак не можна і применшувати її загрози, що стало звичним для української правлячої еліти, яка практично розглядає Крим як курортно-рекреаційну зону, місце розміщення VIP-санаторіїв та власних котеджів.

Гостро необхідною є розробка концепції державно-ісламських відносин, а також доопрацювання «Закону про свободу совісті» відповідно до факту існування в Україні компактної групи мусульман. На часі надання статусу *державних* в межах АРК двом головним мусульманським святам – Курбан-байрам та Ураза-байрам, ширше залучення мусульманського духовенства до участі у державних офіційних заходах, більш активна участь держави у моніторингу процесів у мусульманському середовищі, обмеженні діяльності приїжджих місіонерів, стримування або принаймні часткова легалізація діяльності незареєстрованих політичних угруповань, як-от «Хізб ат-Тахрір». Особливо ефективною буде допомога держави у налагодженні мусульмансько-християнського діалогу. Тільки він відкриє шлях до мирного співіснування двох великих релігій на одному півострові.

Взагалі в основу міжрелігійних відносин в Криму доцільно покласти концепцію «різноманіття та єдності». В її основу покладено принцип дотримання балансу між етнічними групами та конфесіями. Її сьогодні вдало використовують у Татарстані, де вона забезпечує гармонійне існування православ'я та ісламу, їх співучасть у здійсненні окремих державних програм. Метою державної політики щодо ісламу в нашій країні має бути залучення позитивного морального і культурного потенціалу ісламу до процесу демократичних перетворень в Україні, а також спрямування соціальної активності кримських мусульман на зміцнення внутрішньої єдності України. Однак тільки розробка і реалізація чіткої й ясної

державної концепції ставлення до проблем мусульманської спільноти, її адаптації в українському суспільстві може сприяти міжрелігійному мирові та запобігти вельми вірогідним соціальним небезпекам.

Серед усіх існуючих релігій іслам якнайбільше схильний до політизації. Ця його властивість може бути суспільно корисною або шкідливою. Відповідно в залежності від ставлення до нього він може стабілізувати або навпаки ? розхитувати ситуацію в суспільстві, іноді створюючи потенційні загрози його мирному існуванню. Однак вибір і реалізація одного з цих двох сценаріїв залежить від держави, від державних службовців, від їх розуміння унікально складної ролі ісламу в суспільстві або ж його ігнорування. Повернутися обличчям до проблеми ісламу в українській державі стає гостро невідкладним завданням. Нехтування нею стає політично і соціально небезпечним.

Якщо відволіктись від соціально-економічних і земельних питань, то серед проблем державно-релігійних відносин, що хвилюють кримських мусульман й які потребують державного регулювання, особливо важливими є наступні: 1) неповне виконання Указу Президента «Про заходи по поверненню культових споруд», внаслідок чого частина культових будівель та інших споруд, що належали мусульманам, досі не повернені їм; 2) нерівноправне залучення урядовими структурами представників православного і мусульманського духовенства до участі в офіційних заходах з наданням явного пріоритету першим; 3) відсутність у межах Криму статусу державних святкових днів щодо головних мусульманських свят ? Ураза-байрам та Курбан-байрам; 4) відсутність правових норм, які б гарантували права мусульманина, зокрема забезпечували б можливість виконання приписів ісламу під час навчання, роботи, проходження служби в армії, перебування у місцях позбавлення волі тощо.

Суттю концепції такої політики може бути визначення чітких правил і процедур у відносинах між державою і релігійними інститутами, гармонізація захисту прав найбільш поширених релігій з захистом прав релігійних меншин та окремих осіб. Публічно висловлена політика допоможе зняти безліч непорозумінь і сприятиме стабільності державно-церковних відносин у такому складному регіоні, як АРК.

На сьогодні державна регіональна політика в Криму не має чіткої концептуальної основи. Внаслідок цього в одних випадках всі надії державних чинників покладаються на оманливу ілюзію, що кримськотатарська проблема з часом якось владнається сама собою, в інших ситуаціях – на життя термінових заходів силами всіх можливих інститутів державної влади з фокусуванням зусиль на одних лише кримських татарах. В обох випадках відсутнє розуміння того, що суть проблеми полягає у більш широкому контексті формуванні українського соціокультурного простору на Кримському півострові. Труднощі у розв'язанні кримськотатарської проблеми пов'язані не тільки з обмеженістю матеріальних ресурсів для кращого облаштування кримських татар, а й з відсутністю чіткого усвідомлення урядовцями і всім суспільством того, що являють собою кримські татари в культурно-психологічному і політичному плані, а також яким безмежно складним і серйозним явищем є іслам.

На шляху розв'язання проблеми кримських татар найперше важливо дійти до загальносуспільного консенсусу щодо стратегії і засобів вирішення цього питання. Цьому має передувати офіційна пропозиція щодо соціальної суті проблеми у всіх її відгалуженнях з усіма бажаними і небажаними наслідками. Мета такого

проекту очевидна – забезпечити ефективну інтеграцію кримськотатарської спільноти в українське суспільство. Складові цього процесу – проведення державно-адміністративної реформи; підвищення уваги Міністерства закордонних справ до розвитку відносин з арабськими та іншими мусульманськими країнами; долання нав'язаної ззовні парадигми оцінювати кримську ситуацію в категоріях протистояння «російськості» та «татарськості»; долання довільного і тенденційного тлумачення історії; доказ і демонстрація легітимності успадкування Україною державності Криму; впорядкування процесу репатріації, зокрема, через обмеження терміну пільгового повернення і набуття громадянства; визначення правового статусу Меджлису кримськотатарського народу; визнання правових підстав внутрішню релігійну та внутрішньообщинного (у сфері релігійного життя) застосування норм шаріату – подібно тому, як діють західне і східне канонічне право у християнських церквах України. Проблемність ситуації, пов'язаної з нашим дослідженням, полягає в недостатності інформації про неї, що зумовлено повною відсутністю наукових інституцій, які б проводили моніторинг явищ релігійного життя і виробляли б пропозиції для органів державного управління щодо державної політики відносно релігій на півострові.

З визначенням статусу і функцій Меджлису в українській державі безпосередньо пов'язана можливість зменшення ступеню політизації ісламського середовища в АРК. Таким чином, відновлення релігійного життя кримських татар розпочалось з інституціоналізації мусульманського руху, пов'язаної з виникненням громад, формуванням структур управління, організацією духовних навчальних закладів. Кримськими мусульманами спершу було встановлено зв'язки з міжнародними ісламськими організаціями, трохи згодом з'явилися перші прояви політизації ісламу. Вплив міжнародних організацій виявився неоднозначним: очевидно є їхня велика допомога у розбудові ісламської інфраструктури. Разом з тим суперництво цих організацій за вплив на своїх єдиновірців у Криму призвело до суттєвого послаблення колишньої релігійної єдності кримських татар. Спільнота виявилася розділеною на послідовників помірковано-консервативних і фундаменталістсько-радикальних поглядів. Це свідчить про певну ефективність контролю Меджлису за процесами у релігійному житті кримськотатарського народу. Фактом стало втручання політиків у релігійне життя, привнесення політичної інтриги в життя мусульманської спільноти, тенденція до об'єднання релігійних проблем з соціальними, економічними, політичними питаннями. Очевидними стали негативні наслідки відсутності чіткої державної політики щодо релігії загалом і щодо мусульман Криму зокрема.

Розв'язання існуючих соціально-культурних і правових проблем, з якими стикаються мусульмани Криму, сприятиме консолідації суспільства, подальшій демократизації соціально-політичного життя в країні, запровадженню в ній елементів мультикультуралізму, зростанню рівня релігійних свобод, вихованню толерантності.

Важливим фактором пом'якшення напруження у відносинах між православними і мусульманами може стати підвищення культури подачі інформаційних матеріалів у недержавних ЗМІ. Висвітлення ісламу ними часто відзначається непрофесіоналізмом, політичною заангажованістю, конфесійною упередженістю авторів матеріалів, їх орієнтацією на власні етнічні групи. Для запобігання деструктивному впливові ЗМІ на сферу міжрелігійних відносин необхідними є заходи з підвищення кваліфікації журналістів. Гостро необхідною є підтримка державою

ісламознавчих досліджень, зокрема створення спеціалізованої кафедри з вивчення ісламу в одному з провідних університетів АРК. Ґрунтовне вивчення ісламу як з теологічного, так і з наукового боку відкриває шлях до глибинного розуміння фундаментальних принципів цієї великої релігії, до кращого її розуміння у слов'янському світі, що є передумовою миру і стабільності в Україні.

Основними напрямками оптимізації релігійної політики щодо ісламу та мусульманської спільноти є наступні: 1. У соціальній сфері ? це активне дотримання фундаментальних прав людини на справедливий суспільний порядок і соціальний захист, попередження різкого і масового зниження рівня життя за рахунок демонстраційної соціальної стратифікації, недопущення зростання настроїв соціальної дезорієнтації та апатії, уникнення явних диспропорцій між територіальними й етнічними групами. 2. У сфері державного управління ? це розробка і бюджетна підтримка сильних політичних програм, спрямованих на запобігання і протидію всім формам ксенофобії, міжетнічної та міжрелігійної ненависті, проявам екстремізму. 3. Гостро необхідним є створення державного наукового підрозділу, який би взяв на себе розробку рекомендацій щодо ефективної державної політики толерантності в Україні, а також активна участь державних інституцій у налагоджуванні систематичного міжрелігійного діалогу. 4. У сфері культури та освітньої політики ? це розробка принципів педагогіки толерантності, розрахованої на всі верстви суспільства, запровадження навчальних курсів з проблем виховання толерантності для педагогів, журналістів, державних службовців.